

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ Й МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ МІСЬКОЇ РЕФОРМИ 1870 РОКУ

Аналізується процес становлення міських органів самоврядування та їх взаємодія з органами державної влади в умовах проведення міської реформи 1870 року. Незважаючи на певні недоліки, створення міських органів самоврядування сприяло становленню суспільно-політичного й культурного життя міст, залучало міське населення до громадського життя.

Ключові слова: міське самоврядування, міська дума, міська управа, губернська по міським справам присутність, губернатор, міська реформа.

Анализируется процесс становления городских органов самоуправления и их взаимодействие с органами государственной власти в условиях проведения городской реформы 1870 года. Несмотря на определенные недостатки, создание городских органов самоуправления оказывало содействие становлению общественно-политической и культурной жизни городов, привлекало городское население к общественной жизни.

Ключевые слова: местное самоуправление, городская дума, городская управа, губернская по городским делам присутствие, губернатор, городская реформа.

The process of formation and development of city local government bodies and their interaction with the bodies of state power in the framework of city reform implementation in 1870 is analyzed here. Despite certain flaws, the creation of city bodies of local government assisted the development of social and political and cultural life of cities attracted the population of cities to social life.

Key words: local government, city advice, city council, the govern on city deals presence, governor, city reform.

Актуальність теми дослідження в тому, що досягнення політичної й суспільної стабільності неможливо без погодженої діяльності всіх рівнів публічної влади. Сьогодні зі зміною економічної й політичної ситуації в Україні, появою різних форм власності, ускладнення господарських зв'язків об'єктивно виникає необхідність децентралізації влади, перерозподілу функцій між різними рівнями влади і передачі ряду функцій на місця. Згідно зі ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування, міське самоврядування – це право і спроможність місцевих властей, у межах закону, здійснювати управління суттєвою часткою державних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах населення [11, с. 7]. Досвід взаємодії органів державної влади й міського самоврядування наприкінці XIX – початку XX ст. дуже важливий для

розуміння сучасної децентралізації державної влади на шляху надання органам місцевого самоврядування більше повноважень у вирішенні місцевих справ.

Для розкриття поставлених завдань у статті використані архівні матеріали, законодавчі акти другої половини XIX століття і праці таких вітчизняних і зарубіжних учених, як М. Буданова [1], О. Васильчикова [2], О. Євтушенка [9-10], С. Корфа [13], О. Марченко [14], А. Медушевського [15], В. Нардова [16], Д. Семенова [20], Б. Чичеріна та ін.

Мета статті проаналізувати діяльність органів державної влади й міського самоврядування, їх компетенцію згідно з Положенням 1870 року та визначити роль держави у проведенні невідкладних соціальних, економічних і політичних реформ, щоб зміцнити соціальну й економічну базу російського самодержавства.

Друга половина XIX століття характеризується тим, що самодержавство після селянської реформи 1861 року змушено було взяти на себе роль реформатора колишніх соціальних структур й інститутів для того, щоб запобігти дестабілізації політичної системи [15, с. 67] та поліпшити управління на місцях. Метою реформ було пристосувати самодержавний лад Росії до потреб капіталістичного розвитку, зберігши його класову, дворянсько-поміщицьку сутність.

Земська 1864 року [18] і Міська 1870 року [4] реформи запроваджували створення місцевого самоврядування: земств на рівні губерній і повітів; дум і управ у містах. Органам міського самоврядування ст. 2 Міського Положення надавалось право вирішувати питання місцевого господарства, благоустрою, покращення стану медичного обслуговування, народної освіти, продовольчого постачання, доріг, вулиць, площ, бруківок, садів, парків, водопроводів, каналів, стічних труб, ставків, мостів тощо, що було породжено об'єктивними потребами зміцнення міського господарства, поліпшення якості послуг, які надаються населенню. Реформи мали дуже важливу роль для розвитку територій [10, с. 138], у тому числі й українських, 80 % яких входили до складу Російської імперії [22, с. 256].

Реформи не пропонували створення місцевого представництва в центрі, самоврядування не диференціювалось, тобто міське і сільське самоврядування не відокремлювалися як особливі типи самоврядування, сам процес формування місцевого самоврядування розраховувався на тривалий період при існуванні достатньо налагодженої системи обмежень і заборон, а також продуманої системи опіки державною владою органів місцевого самоврядування.

Міська реформа від 16 червня 1870 року, що регулювала діяльність міських органів самоврядування, була складовою частиною ліберальних реформ Олександра II. У цьому документі розглядалися основні принципи організації органів міського самоврядування, виборів та їх функціонування.

Треба зазначити, що до 1870 р. у містах діяли порядки, встановлені у 1785 році Жалуваною грамотою Катерини II, які фактично усували від участі в міському самоврядуванні всі міські стани, крім міщанського й купецького [5]. За статтею 167 «Жалуваної грамоти» 1785 р. основними функціями міських дум були: 1) прогонування міських жителів; 2) запобігання позовам міста з іншими містами; 3) збереження у місті тиші й згоди; 4) спостереження порядку й благочинства; 5) забезпечення міста необхідними припасами; 6) охорона будинків; 7) збільшення міських доходів; 8) вирішення протиріч між ремісниками й гільдіями. Міська дума практично була безвладна, вона не мала права самостійно вирішувати важливі господарські питання, тому що ледве не кожне питання вимагало санкції Міністерства внутрішніх справ. Ці положення на момент проведення реформи були заплутані, застаріли й не могли задовольняти новим вимогам капіталістичної Росії, тому і були гальмом на

шляху організації міського господарства [5]. Крім того, в «умовах буржуазного розвитку Російської імперії продовжувався процес збільшення кількості міського населення, змінювалася соціально-економічна структура міст, значення міських центрів у політичному та культурному житті країни. Все це призводило до ускладнення міського життя, викликало необхідність покращення системи міського управління» [14].

Форми міського самоврядування, що існували на той час, безнадійно застаріли і їх треба було змінювати відповідно до нових умов. Так, Миколаївська Міська Дума, заснована у 1796 році, діяла, по суті, лише як виконавчий орган канцелярії губернатора і мала право лише самостійно визначити статті фінансування органів місцевого управління – міських дум. Це стосувалося питань оплати праці секретаріату та канцелярських службовців, витрат на канцелярське обладнання, оплати орендної плати, опалення та освітлення приміщення міської думи, утримання шкіл та установ у місті, громадських будівель та ремонту доріг [1, с. 279].

Міське положення 1870 р. було безумовним кроком уперед у порівнянні з дореформеним суспільним устроєм. Так, положення декларувало створення всестанових органів громадського управління, які повинні були обиратися на основі майнового цензу. В містах були засновані міські думи як розпорядницькі органи міського управління й міські управи як постійно діючі виконавчі органи [3].

Реформа міського самоврядування 1870 року була найбільш прогресивною, вона давала можливість кожному міському обивателю, незалежно від його стану, активно і пасивно виборче право, якщо він був російським підданим, мав вік не менш ніж 25 років і володів у межах міста будь-якою нерухомістю або ж сплачував на користь міста збір зі свідчень: купецького, промислового тощо. Тобто кожний, хто володів хоч малюсіньким будиночком або як торговець, ремісник сплачував у скарбницю міста податки, користувався правом не тільки обирати, але й самому бути обраним у гласні міської думи [9].

Засідання Думи призначалися за пропозиціями міського голови, гласних, міської управи у зв'язку з вимогами губернатора, а також за проханнями і скаргами приватних осіб. Міські Думи, на відміну від земських зібрань, мали право збиратися протягом усього року, коли того вимагали справи, кількість засідань не обмежувалася. Звичайно, не слід вбачати тут переваг, просто зібрати міську думу технічно було значно легше, ніж гласних земських зборів, які з'їжджалися з усієї губернії чи повіту.

На думку автора, законодавець, розробляючи Положення, намагався звільнити урядовий апарат від вирішення питань міського господарства й благоустрою, а державну скарбницю – від їх фінансування і зробити міське самоврядування більш наближеним до населення і більш ефективним. Як писав князь А. Васильчиків у своїй праці «Про самоврядування» «...при яких би то не було

формах правління, при всякому центральному уряді – є цілий ряд справ, яким не може безпосередньо завідувати ніякий уряд...», тому що, крім «вищих державних і династичних інтересів, є ще й багато інших скромних потреб і вигод, які повинні бути задоволені на місцях, по місцевих міркуваннях і місцевих відомостях, і зовсім незалежно від політичних цілей і видів» [2, с. 5-6].

Отже, Міська реформа 1870 року давала органам міського самоврядування більш прав у вирішенні місцевих справ, ніж вони мали, широкую самостійність у веденні міського господарства, тому процес зміни структури міського самоврядування в рамках цього періоду розвивався в напрямку поділу влади на дві галузі – виконавчу й розпорядницьку. Органи міського самоврядування звільнялися від державної опіки, що дозволяло їм самостійно вирішувати все коло наданих до їх ведення завдань. Губернська адміністрація, а в деяких випадках – Міністерство внутрішніх справ лише затверджували найбільш важливі постанови думи (як правило, фінансові). Величезна ж більшість справ вирішувалися думою самостійно. На губернатора покладався лише нагляд за законністю дій органів міського самоврядування [9].

У той же час розбудова нової моделі місцевого самоврядування для самодержавної імперії була незвичною справою, тому державна влада намагалась не міняти самодержавну владу і зберегти стабільність законодавчого регулювання міського самоврядування за допомогою підзаконних актів МВС, нормативних актів, що надавались Сенатом, а також сенатської практики по міських справах.

Згідно зі ст. 1 іменного Указу даного Правлячому Сенату, Міське Положення вводилось у 45 містах імперії (з них 8 українських), у тому числі й у м. Миколаєві [17, с. 821], де відповідно до міського Положення у 1872 році замість старої обирається Миколаївська міська дума терміном на 4 роки. Відповідно до Положення, виборче право мали лише ті, хто мав у місті нерухомість (майна не менше як на 4 тис. крб), займався торгівлею або промислом. Виборці були розділені на три розряди, з метою «усунути перевагу менш платної більшості над досвідченою меншістю». Після виборів до громадянського управління містом від купців потрапило – 8 городян, від міщан – 4, від євреїв – 2. Миколаївська Міська Дума у 1872 році складалася з 119 гласних. На посаду міського голови було обрано родового почесного громадянина Пармена Сиротинського (83 голосами проти 36), а кандидатом на посаду міського голови – купця другої гільдії Андрія Самокішина (69 голосами проти 50) [7, арк. 26-33].

Міське Положення 1870 року встановило джерела фінансування міського громадського управління. Згідно з Положенням, основою господарювання були податки, які становили головну частину міських доходів. Дохідна частина міського бюджету формувалася в рамках дії Міського положення 1870 року, в основному, з доходів міського нерухомого майна (оцінний збір з нерухомого майна не більше 10 % прибутку цього майна або не більше 1 % його

вартості) й оброчних статей, зі зборів (збір з купецьких свідоцтв першої та другої гільдії не більше 15 % державного податку), установлених Міським положенням, а також з недоїмок міських доходів колишніх років з документів на право торгівлі та промислів (не більше 10 % державного податку), з шинків, приватних крамниць, коней, екіпажів тощо [4]. Основним об'єктом міської нерухомості була міська земля, здавана в оренду для устрою пасовищ, розведення садів, для розміщення складів, заводів, промислових підприємств й інших цілей. Крім того, міське самоврядування здавало в оренду міські торговельні площі, корпуси, крамниці, будинки й спорудження й інші об'єкти, що перебували в суспільному володінні. Однак діяльність міських Дум і Управ збільшувалася, тому треба зазначити, що коштів для здійснення цієї діяльності постійно не вистачало. З дозволу уряду думи мали право встановлювати нові збори, але Міністерство внутрішніх справ не дуже охоче йшло на дозвіл думам збільшити таким чином міські кошти і пропонувало їм лише раціональніше скласти міський бюджет. Хоча додаткові збори і дозволялися. Так, в Одесі був встановлений лікарський збір у розмірі 60 коп, у Миколаєві – 1 крб. У Ялті, Феодосії, Євпаторії було засновано збір із курортників, а в портових містах – з товарів (крім лісу), які вивозилися за кордон (не більше півкопійки з пуда), і який використовувався, як правило, на укладку бруковки. У 1887 році в Одесі був встановлений збір із білетів на театральні вистави у розмірі не більше 10 % вартості білету. Наприклад, бюджети міст Херсонської губернії на 1900 рік становили 7 942 тис. крб (Херсона – 343 000, Миколаєва – 576 000, Одеси – 5 919 000). Бюджети міст Таврійської губернії нараховували 2 478 000 крб (Сімферополя – 270 000), Катеринославської – 1 688 000 крб (Катеринослава – 702 000) [14].

Місцевий бюджет витрачався на так звані «обов'язкові» витрати, які не мали ніякого відношення до господарства та благоустрою міст (на утримання поліції, пожежної частини, військового постю, казарм, створення арештантських помешкань, виплати за позики і різного роду зобов'язань тощо), а також на «обов'язкові» витрати: благоустрій міста, прокладення шляхів, опалення і освітлення в'язниць, зведення будівель (наприклад, згідно з доповіддю від 1 квітня 1903 року, був розширений порт річки Буг до Широкої Балки на 500 сажнів [8, арк. 4],) продовольче забезпечення городян, торгівлю, розгляд питань, пов'язаних з розвитком міської промисловості освітлення, водопостачання, транспорт, запобіжні заходи від вогню [7, арк. 1-69] та іншого лиха.

У 1902 році у містах Херсонської губернії «обов'язкові» видатки, включаючи утримання самого громадського управління, становили біля 2 000 000 крб, або 23,2 % бюджетів; 916 000, або 10,9 %, йшло на погашення боргів за займи. В Одесі (з урахуванням сплати боргів) «обов'язкові» витрати досягали 1 800 000 крб, або 29,3 % бюджету,

Миколаєві – 295 000, або 43,9 %, Херсоні – 204 900, або 53,9 %, в усіх містах губернії – 533 700 або 45,9 % [21, с. 207]. По містах Таврійської губернії (без урахування сплати боргів) – близько 500 000, або 25,3 %, Катеринославської – 368 000, або 23,2 % [14; 19, с. 84-85].

Збори, які Уряд дозволяв думам встановлювати, були незначні. Для поповнення місцевого бюджету міська Дума підтримувала відкриття нових підприємств. У 1895 році в Миколаєві була створена корабельна верф, на базі якої з 9 жовтня 1897 р. був відкритий завод «Наваль» [6, арк. 1-32], що збільшило дохідну частину міста [8, арк. 26-33]). Основу міського бюджету становили податки й збори з населення, підприємств, приватних підприємств. Основні податки, якими обкладалися торгівля й ремесла в містах, також і в місті Миколаєві, були збори при видачі торговельних документів – купецьких, промислових свідчень, свідчень прикажчиків, квитків на торговельні й промислові заклади. У дохідну частину міста надходили збори з візницького промислу, з коней й екіпажів приватних осіб.

Збільшення дохідної частини бюджету Миколаївської Думи призводило до збільшення витрат коштів на благоустрій м. Миколаєва. На початку XX ст. у Миколаєві було забруковано більшість центральних вулиць та тротуарів, встановлено 1226 газових та електричних ліхтарів [12, с. 81]. Виходячи з цього, як зазначив Б. Чичерін, «окремі місцевості мають свої особливі потреби, які найкраще задовольняються місцевим самоуправлінням» [23, с. 759]. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, пов'язаних з керуванням міським господарством, повністю перекинувши його на органи громадського управління. У руки останніх поступово перекладалася широка низка питань міського господарства і благоустрою: водопостачання, каналізація, вуличне освітлення, озеленення, спорудження будинків, тротуарів, різних громадських споруд тощо [14].

Як бачимо, основною сферою місцевого самоврядування, його сутністю, було вирішення «місцевих справ», «питань місцевого значення», але контроль і нагляд за їх діяльністю залишався за органами державної влади. Міське Положення 1870 року надавало губернаторові право обов'язково затверджувати щорічні кошториси і звіти міської управи, а також оцінювати доцільність тих або інших статей міського бюджету [20, с. 221], тому органи міського самоврядування при вирішенні господарських питань, підлягали відповідальності перед губернатором за перевищення влади, за невиконання законних вимог місцевих властей, за те, що встановлювали збори невизначені в законі, або визначені законом, але більше ніж дозволених законом розмірів, або за обкладання зборами предметів, право обкладати яких мала держава, або якщо не витривала необхідні суми на задоволення потреб, що обов'язково було робити за законом.

На думку автора, надані губернатору Міським Положенням функції були функціями нагляду стосовно органів місцевого самоврядування, тому

що губернатор був насамперед представником інтересів держави й опорою існуючої форми правління. Губернатор очолював губернське правління, яке в 1865 р. було звільнено в багатьох губерніях від другорядних адміністративно-господарських функцій, переданих земським органам. З точки зору сучасних досягнень науки державного управління, губернатори як представники держави, повинні були забезпечити законність рішень, що приймалися на місцевому рівні. Однак після проведення Міської реформи 1870 року, практично з моменту утворення Міських Управ, почали виникати зловживання у зв'язку з тим, що посадовим особам міських органів бракувало досвіду управління, юридичних знань. Незаконні рішення міських органів приймалися через неправильне розуміння статей закону й найчастіше не були свідомим зловживанням. Зокрема, міські думи й управи вживали спроби нагородження або покарання своїх городян, однак, згідно з чинним законодавством й роз'ясненням Сенату, вони не могли застосовувати ці міри. Але деякі зловживання відбувалися й у корисних цілях.

Тому органи міського самоврядування постійно відчували контроль з боку органів державної влади, а іноді і безпідставне втручання у ведення думами муніципальних справ. Обмеживши діяльність дум сферою міського господарства і благоустрою, самодержавний уряд намагався додатково вжити запобіжних заходів проти можливого перевищення думами своїх повноважень. Найбільші побоювання викликала загроза використання думської трибуни для виступів опозиційного характеру [14].

Також функції нагляду за діяльністю самоврядування виконувала губернська у міських справах присутність, до складу якої входили: губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати, прокурор окружного суду, голова губернської земської управи, міський голова губернського міста й голова мирового з'їзду. Губернська у міських справах присутність згідно зі статтею 11 Міського Положення від 16 червня 1870 року «засновується в кожній губернії під головуванням губернатора» [4] для розгляду справ по скаргах, сперечанням або по безпосередньому розсуді губернатора про незаконність рішень міського громадського правління. Губернська по міських справах присутність стала органом з судово-адміністративними функціями: займалася розглядом скарг населення на рішення думи, а також суперечок між міським громадським управлінням та урядовими, земськими і становими установами. Губернська по міських справах присутність розглядала лише законність постанов і розпоряджень думи і не втручалася в її господарчу діяльність, але від швидкого та неупередженого вирішення присутністю питань залежав успіх міських справ.

Пізніше губернська по міських справах присутність була реформована в губернську по земських і міських справах присутність, яка була покликана відстоювати інтереси губернської влади. Це було зроблено з метою вирішення протиріч на місцевому рівні, щоб зменшити кількість справ, пов'язаних зі скаргами на діяльність органів державної влади,

тобто розвантажити Сенат від «маси дрібних незначних справ» [16, с. 46].

Іноді між міським самоврядуванням і губернською владою виникали конфліктні ситуації. У ряді випадків, коли губернатор припиняв незаконні, з його погляду рішення міського самоврядування, міські думи завзято відстоювали своє рішення в даній ситуації, аж до звернення до Правлячого Сенату [13, с. 139-140]. Губернське начальство також частенько порушувало і зовсім чітко визначені норми закону.

Наприклад, згідно зі ст. 103 Положення губернатор мав право опротестувати будь-яке рішення думи як незаконне, не затвердити на посаді ту чи іншу особу, обрану думою. Обов'язкові для мешканців міста постанови, крім дум, видавав і губернатор. Зміст постанов дум та губернатора частково співпадали, але інколи трактувалися по-різному. Зрозуміло, що в таких випадках думські постанови не мали ніякої сили. Крім того, на проект обов'язкових для городян постанов дум (пов'язаних з міським благоустроєм) управа повинна була отримати висновок начальника місцевого поліцейського управління [4].

Лібералізація суспільства, викликана реформами 1860-70 років, змушувала центральний уряд вживати певних заходів щодо посилення влади губернатора. В 1866 р. губернаторам було надане право ревізії всіх суспільних установ губернії незалежно від відомства, а відповідно до Положення Комітету міністрів від 13 липня 1876 р., вони одержали право видавати для «правильного виконання узаконені про благочинії й безпеки» так називані обов'язкові постанови (заборона зборів, підривних органів печатки й ін.). Крім того, губернаторські органи залишалися важливою зв'язуючою ланкою з Міністерством внутрішніх справ. Через губернські органи МВС здійснювало функцію нагляду за земськими і міськими органами самоврядування.

Узагальнюючі вище сказане, треба зазначити, що міські органи самоврядування відповідно до

положень реформи 1870 року отримали право вирішувати місцеві питання в межах наданих законом повноважень, але під контролем і наглядом державної влади. Однак це не заважало органам міського самоврядування вирішувати складні завдання з питання організації та управління міським господарством, такі найважливіші для населення проблеми, як водопостачання, каналізація, благоустрій вулиць і площ, порядок на ринках і базарах, підтримка санітарно-епідеміологічної обстановки. Багатьом містам це дало значний поштовх до розвитку, хоча частина доходів провінційних міст за законом витрачалась зовсім не на міські потреби, а на утримання урядових закладів, поліції, військової квартирної повинності тощо. Залежність органів міського самоврядування від державних бюрократичних і політичних установ і відсутність власних коштів не дозволяла вирішувати величезну кількість міських проблем.

Однак, незважаючи на певні недоліки, створення міських органів самоврядування сприяло становленню суспільно-політичного й культурного життя міст. Міське Положення 1870 р. багато у чому нагадувало той порядок, що існував у містах Західної Європи, особливо стосовно виборчого права й обмеження втручання в місцеві справи з боку адміністрації. Тому міські органи самоврядування можна вважати установами, які, певною мірою, незважаючи на законодавчі та політико-економічні обмеження, відображали інтереси місцевого населення і своєю діяльністю призводили до поступового господарсько-культурного піднесення і оздоровлення окремих територій і населених пунктів. Вони привчали основну масу населення до громадського життя.

Подальших розробок потребує процес взаємовідносин органів міського самоврядування і земств у політичній системі самодержавства, а також питання взаємовідносин органів міського самоврядування з громадськими організаціями, їх політична діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

- Буданов М.В. Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 г. – Ярославль: Общественная польза, 1877. – 371 с.
- Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. – Т. 1. – СПб.: Тип. Г. Мюллера. – 352 с.
- Высочайше утвержденное Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XLV, отд. первое. 1870 г. – СПб., 1874. – Ст. 153.
- Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: тип. II отд. Е.И.В. канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. 45. Отд. 1. № 48498. – Ст. 31, Ст. 103, Ст. 128-129.
- Городовое Положение 1785 г. // Полное собрание законодательства. I. 1830. – Т. 22. – Ст. 31.
- Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 279 – Оп. 1. – Спр. 4. Копии Указов Российского императора о международных отношениях торговли, развитии мануфактур и порядке этапных переводов арестантов. – Арк. 1-32.
- ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. Спр. 1219. Дело об улучшении противопожарного состояния городской полиции. – Арк. 1-69.
- ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. Спр. 1079. Предложение медицинского сонета по предупреждению заболеваний холерой. – Арк. 4.
- Євтушенко О.Н. Досвід реформування державної влади і місцевого самоврядування в українських землях (друга половина XIX століття). ОРИДУ НАДУ. Теоретичні та прикладні питання державотворення [Електронне наукове фахове видання]. – 2008. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/index.html/>.
- Євтушенко О.Н. Земська реформа 1864 року як компроміс між самодержавством і регіонами // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 65. – Вип. 52. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 137-141.
- Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» // Уряд. кур'єр. – 1997. – 24 липня.
- Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 352 с.

13. Корф С.А. Административные юстиции в России. Книга 2-я. – СПб.: Типография Тренке и Фюсно, 1910. – 393 с.
14. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zsu.zp.ua/pu/uk/articles/105.pdf>.
15. Медушевский А. Реформы и контрреформы в истории России XVIII-XIX вв. // Вестник высшей школы. 1990. – № 4. – С.66-73.
16. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л.: Наука, 1984. – 341 с.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. – Том XLV. Отд-ние 1-е. – СПб., 1874. – Ст. 48498. – С. 821-831.
18. Положение о губернских и уездных Земских учреждениях. Утверждено Указом Александра II [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/>.
19. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. – СПб.: Вестник знания, 1912. – 218 с.
20. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб.: Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1901. – 392 с.
21. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1902 г. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1905. – 398 с.
22. Субтельний О. Україна: історія. / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-те видання, перероб. і доп. – К.: «Либідь», 1993. – 720 с.
23. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М.: Т-во И.Д. Сытина, 1899. – 810 с.

Рецензенти: Плохих В.І., к.політ.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор.

© Свтушенко Л.Е., 2010

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2009 р.